

MITRA XUDOSI VA UNING MODDIY MADANIYATDA IFODALANISHI

NORXAMIDOVA Muattar Zavqiddin qizi

Termiz davlat universiteti Magistratura bo'limi

Tarix yo'nalishi 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qadimgi Markaziy Osiyoda zardushtiylik davrigacha bosh xudo vazifasini bajargan quyosh xudosi Mitraning "Avesto"da, me'morchilik obidalari va moddiy madaniyatda ifodalanishi hamda diniy qarashlardagi o'rni haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *Avesto, Mitra, Ahuramazda, "shartnoma", zardushtiylik, eneolit davri, "nur sohib turgan quyosh", Yasht, Videvdat, Ahamoniylar, Miura, Rigveda, Agni.*

ABSTRACT

This article talks about the role of the sun god Mithras, who served as the main god in ancient Central Asia until the Zoroastrian era, in "Avesta", architectural monuments and material culture, and his role in religious views.

Key words: *Avesta, Mitra, Ahuramazda, "agreement", zoroastrianism, eneolithic period, "the shining sun", Yasht, Videvdat, Achaemenids, Miura, Rigveda, Agni.*

KIRISH

O'z mazmuni, mohiyatiga ko'ra yakkaxudolik, insonparvarlik, mehr - shafqat, mehnatsevarlik, yurtparvarlik g'oyalarini tarannum etib, odamzod ahlini bunyodkorlik, yaratuvchilikka undagan muqaddas "Avesto" olis tariximizning asl durdona asarlari sirasiga kiradi. "Avesto" kitobi hududimizda yashagan qadimgi xalqlarning o'ziga xos turmush tarzi, xo'jalik mashg'uloti, ijtimoiy-madaniy hayoti, urf – odatlari va marosimlari haqida ma'lumot beruvchi muhim tarixiy manbadir. Avval boshda «Avesto» 21 kitobdan iborat bo'lgan. Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» kitobida ta'kidlanishicha, Eron podshohi Doro I davrida «Avesto» to'liq holda 12 ming qoramol terisiga zarhal xarflar bilan bitilgan. Makedoniyalik Iskandarning Sharqqa istilosi davrida uning buyrug'i bilan zardushtiylik ibodatxonalari vayron qilinib, muqaddas «Avesto»ning katta qismi ham kuydirib yuborilgan. Bizgacha 21 kitobdan iborat "Avesto" ning chorak qismi yetib kelgan va dastlab yevropalik tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan.

M. Is'hoqov Yasht va Videvdatni o'zbek tiliga o'g'irgandan so'ng, Yevropa olimlari tomonidan qilingan, 21 ta naskdan iborat "Avesto" ning tuzilishida (stratigrafiyasi) bir qator juziy kamchiliklar yaqqol ko'zga tashlanib qoldi. Jumladan, Yashtda ikkita alqov bevosita quyoshga, quyosh xudosiga bag'ishlangan. Biri Xurshed Yasht (Quyosh alqovi) bo'lsa, ikkinchisi Mitra alqovi (Mehr yasht) dir. Albatta, buni tarjima davomida M. Is'hoqov ham sezgan, chunki Xurshed Yashtdagi quyosh xudosiga bag'ishlangan bir parchani Mitra alqovidan kirib qolgan, deb izoh beradi¹.

Albatta, zardushtiylik dinining bosh xudosi Ahuramazda bo'lgan. Ammo, "Avesto" ning keyingi davrlarida bitilgan nasklarida Mitraga ham Ahuramazdaga xos bo'lgan sifatlar berilgan, ya'ni "Avesto" da Mitra Ahuramazda bilan² egizak xudolar sifatida ifodalangan. Mitra "Avesto" da *Miura* ko'rinishida ifodalaniib, "shartnoma" va "kelishuv" g'oyasi bilan bog'liq afsonaviy shaxs, quyosh xudosi sifatida kuylangan.

Mitra nafaqat ijtimoiy balki tabiat quruvchisidir. U gohida suv xudosi - Apam-Napat bilan birga ifodalansa, ba'zida keng yaylovlar ato etuvchi, suv bilan ta'minlaguvchi, uning marhamati bilan yomg'ir yog'adi va yaylovlar suvga to'ladi, o'simliklar barq urib o'sadi (X. 61), u insonlarga hayot bag'ishlovchi, o'g'lonlar berguvchi, tilaklarini bajo keltiruvchi (X. 65). Mitra uy, ayol, aravalar bilan ta'minlaguvchi (X. 30), boylik, baxt, sog'liq ato etguvchi, ajdodlarni davom ettiruvchi (X. 108). Mitra to'kin-sochinlik xudosi Ardvisura-Anaxita va Rashn-Sraosh bilan birga Chinvat ko'prigida insonlarni sud qiluvchi xudo sifatida ham ifodalanadi.

"Avesto" mifologiyasi bo'yicha Mitraning quyosh xudosi ekanligi ancha yashirin ko'rinishda ifodalangan, ammo samovat dunyosini yaratuvchi, tartibga solib turuvchi ekanligi aniq, shunday bo'lsa-da, uning quyosh singari charaqlab turishi (X. 44), yarqiroqlik sifatleri kuylangan («Yasht» X. 142, 143; «Videvdat» 19. 28). Mitra Mazda yaratgan borliqlarni sergaklik bilan qo'riqlaydi va nazorat qilib boradi (X.95,141).

Zardushtiylikning din sifatida xalqaro nufuzining oshishida ahamoniylar imperiyasi o'rni katta bo'lgan. Imperiya hukmdorlarining Mitraga itoat qilganligi tadqiqotlar davomida aniqlangan³. Shu sababli G'arbiy Eronda bo'lgani kabi Sharqiy Eronda ham Mitra tasvirining dastlabki ko'rinishi ahamoniylar davridan izlangan. Karter bergan ma'lumotga ko'ra, Oks xazinasidan topilgan to'n kiygan yigitning

¹ "Avesto" Yasht kitobi. M. Is'hoqov tarjimasi. 37 bet.

² Thieme P., Mitra and Aryaman, New Haven, 1957.

³ Frye R., Mithra in Iranian history // Mithraic Studies, v. 1—2, Manchester, 1975.

haykalchasi Baqtriya Mitrasining so'nggi ahamoniylar davriga oid ekanligi haqidagi fikrni taklif qiladi.

Gerodot va Strabon skif massagetlari quyoshga o'zining yagona xudosi sifatida sig'inishganini qayd etadi. Ularning quyoshga e'tiqodini Gerodot quyidagicha ta'riflagan: "Xudolardan faqat Quyoshga e'tiqod qilishadi va unga otlarni qurbonlik keltirishadi. Buning ma'nosi shuki, ilohlardan eng teziga hayvonlarning eng tezini baxshida etishadi (Gerodot I,216).

Strabonga ko'ra, ular xudo sifatida faqat yagona Quyoshni tan olishadi va unga qurbonlik uchun otlarni keltirishadi (Strabon XI 8,6 B173).

O'rta Osiyoda, umuman Eronning Sharqiy hududlarida Mitraning dastlabki tasviri bu Kushon Miuro (MIPO) bo'lib, bu tasvir Kanishka tangalarida uchraydi. Mitra Kushon tangalarida uchraydigan eng mashhur xudolardan biri bo'lib, u Rabatak xudolar ro'yxatini yakunlaydi. Uning haykali Rabatakda ziyoratgohda, ehtimol boshqa Kushon - Baqtriya ibodatxonalarida ham saqlangan. Tadqiqodchi Gobl Mitraning barcha tasvirlarini o'n bir turga ajratadi. Oxirgi turi Kushon-Sosoniylar qiroli Ardasher I davri tasviri edi. Kushon numizmatik panteonining ko'pgina boshqa xudolari singari Miuro to'liq ko'rinishda, o'ngga yoki chapga qaragan holda tasvirlangan. Uning atributlarining aksariyati Kushon tangalarida tasvirlangan boshqa xudolar uchun umumiydir: nayza, qush boshi shaklidagi dastasimon qilich, toj.

M.Shenkarga ko'ra, Kanishka yodgorligidan Mitraning g'ayrioddiy surati topilgan bo'lib, suratda Mitra oy xudosi Mao va Kushon shohining yonida turib, Kanishkaga tojni uzatayotganligi, o'zining boshida esa frigiya qalpog'iga o'xshash bosh kiyim kiygan holatda tasvirlangan. Mitraning qalpoq kiygan bu kabi tasvirlari O'rta Osiyoda topilgan tangalarga tushirilgan tasvirlarda umuman uchramaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, sosoniylar Baqtriyani bosib olgandan keyin ham Kushon davrida mavjud bo'lgan tizim, ya'ni tangalarning orqa tomonida xudolarni tasvirlash an'anasidan voz kechilmagan. Balxda zarb qilingan Kushon - sosoniylar shohi Ardasher I ning ikkita tangasida Mitra ilohining taxtda o'tirgancha tojni taqdim etayotgani va qilich ushlagan holati tasvirlangan. U o'ngga qaragan holda o'ng qo'li bilan tojni uzatayotgan, chap qo'li esa tizzalari orasiga qo'yilgan uzun qilich dastasini ushlagan holatda tasvirlangan. Taxtda o'tirgan iloh kompozitsiyasi sosoniylar san'atida hech qachon uchramaydi, aftidan bu tasvirlarda mahalliy Baqtriya an'analari aks ettirilgan.

O'tkazilgan tarixiy tadqiqotlarda ham Mitra Markaziy Osiyo xalqlarida

zardushtiylik davrigacha bosh xudo vazifasini bajarganligi tasdiqlangan⁴. Din tarixi bo'yicha yetuk mutaxassis V. N. Toporov Hind-Eron xalqlarida mil. avv. III ming yillikdan to I ming yillikning o'rtalarigacha Mitra bosh xudo vazifasini bajarib kelgan, deb hisoblaydi⁵. E. E. Kuzmina ham o'z asarlarida bu qarashlarni qo'llab-quvvatlaydi va Mitraning xudo sifatida shakllanishini Yevroosiyo mintaqasida keng tarqalgan Andronovo madaniyati ko'chmanchilari e'tiqodlari bilan bog'laydi⁶. Har ikkala tadqiqotchi ham "Mitra" Hind-Yevropacha so'z ekanligini, "mi", "mei" o'zaklaridan kelib chiqqanligini, vositachi, almashtiruvchi (samovot dunyosida quyoshni va oyni), qonuniyat, kelishuvchi ma'nolarini anglatishini e'tirof etishgan.

Me'morchilik obidalari misolida ham Mitraning Markaziy Osiyoda zardushtiylikka bo'lgan davrlarda bosh xudo vazifasini bajarganligi tasdiqlanadi. O'rta Osiyoda Quyosh kulti juda qadimdan, ya'ni eneolit davridan mavjudligi otashkadalar misolida o'z yechimini topgan. Bronza davriga oid Dashtli, Arkaim, ilk temir davriga oid Tallashqon yodgorliklari quyosh ko'rinishida qurilgan. Jarqo'ton ibodatxonasida jami 8 otashkadaning joylashganligi uning quyosh xudosiga atab qurilganligini tasdiqlaydi.

Arxeologik manbalar ham O'rta Osiyo xalqlari diniy qarashlarida Mitra obrazi qadimdan mavjud bo'lganligini tasdiqlaydi. Jarqo'ton, Togolok – 21, Gonur, Dashtli ibodatxonalarini qalin devor va yarim doira shaklli burjlarga ega bo'lib, umumiy ko'rinishda "nur sochib turgan quyosh" shaklini eslatadi. Ushbu ibodatxonalarning fortifikatsiyasi jamoaning, dindorlarning qudratini ko'rsatish, quyoshning, quyosh xudosining simvolini me'morchilikda namoyish etish maqsadida qurilgan.

O'rta Osiyo xalqlari tasavvurida Mitra topinishga loyiq, boylik ulashuvchi simvol sifatida tasavvur qilingan. Mitra yerning chekkalari bo'ylab aylanib, osmon va yer o'rtasidagi hamma narsalarni sinchiklab tekshirgan. Unga ta'zim qilib sharaflangan, negaki u o'z topinuvchilarini tashvishdan qutqargan. Yashtda u hushyor va uyqusiz, uni aldab bo'lmaydi, deb ta'riflangan. U shartnoma shartlariga amal qilmaganlarning turarjoylarini vayron qiladi, aksincha o'z majburiyatlarini bajargan shaxslar bunday holatga tushmaydilar. Mitra kechirimli bo'lib, u rahm-shafqatli bo'lishga chaqiradi. Odamlarga shartnomani bajarishda qat'iy bo'lishlariga imkon beradi va mamlakatni

⁴ Сулейманов Р.Х. Дрейний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э. – VII в.н.э. - Самарканд-Ташкент, 2000. – С. 227-234

⁵ Топоров В.Н. Митра // МНМЭ. 1988. Т.2. - С. 154.

⁶ Кузьмина Е.Е. Образ Митры в искусстве степей Евразии, Индии и Ирана во II – нач. I тыч. до н.э. и лингвистические данные // Культуры Степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями (Материалы международной научной конференции, посвященной 110 летию со дня рождения М.П. Грязнова). Книга 1. - СПб, 2012. - С. 127-134.

dushmanlardan himoya qiladi. Bu holat mamlakatda yaxshi odamlar ko'payishida Mitraning xizmati katta deyishga asos bo'ladi.

Avestoda Mitra alqovi Ahura Mazdaning Mitrani yaratganligi va uni o'zi kabi sajda va ibodatga loyiq qilgani haqidagi bayonot bilan boshlanadi. So'ngra ahdnomaga amal qilmagan biror makkor butun mamlakatni vayron qilishi haqida aytiladi. Shundan so'ng darhol yolg'onchi va sodiq din e'tiqodchisi bilan tuzilgan shartnomani buzmaslik haqidagi buyruq keladi. Mitra odamlarga mol-davlat va uni aldaganlarga nasl-nasab beradi. U ahdnomani buzganlarning qo'l kuchini, oyoqlarining quvvatini, ko'z nurini, quloqlarining eshitish imkonini olib qo'yadi. Mitrani g'azablantirganlarning pichoqlari, nayzalari, o'qlari samarasiz bo'lib qoladi. U jang aravasini boshqarayotgan jangchi bo'lib, uning asosiy quroli to'qmoq, ammo u nayza va pichoqlardan ham foydalanadi. Ahdiga sodiq bo'lganlarga Mitra yomg'ir yog'diradi va o'simliklarni o'stiradi. Mitra tezyurar aravalar, gilamlar, chorva mollari hamda uning ismini muntazam zikr qiluvchi rostgo'ylarga qullar taqdim etadi. Mitra doimo uyg'oq va shuning uchun ham yalqovlarning dushmanidir. Uning ming qulog'i, o'n ming ko'zi (qorong'ida ham ko'ra oladi) va hamma joyda kuzatuvchilari bor. U Xara tog' tizmasidan turib butun oriylar yurtini kuzatadi. Amesha Spentalar Mitrani tirik mavjudotlarning hukmdori (ahu) va hakami (ratu) deb bilishadi. Shunday qilib, u mamlakatlar va odamlar uchun ham yaxshi, ham yovuz bo'lib, urush va tinchlik ustidan hukmronlik qiladi. U qo'shnilari o'rtasidagi nizolarning oldini olgan.

Mitra uchun mayda va yirik qoramollar, qushlar va parrandalar qurbonlik qilingan ko'rinadi. Ammo Gershetevichning so'zlariga ko'ra, Mitraga hayvonlar bilan birgalikda sig'inilgan. Mitrning keng yaylovlarga ega, deya tavsiflanishi eng ko'p uchraydigan ta'rif bo'lib, davlatlar shartnomani buzmasdan nizolarsiz yashashsagina, odamlar tinch yashashi, mollar erkin o'tlashi mumkin va bu tinch hududlarning bari Mitraniki deyilgan.

Rigvedada Mitraning bitta madhiyasi mavjud bo'lib, dastlab u ikkita bo'lgan deb taxmin qilinadi. Mitra xalqlarning bir-biriga bo'lgan munosabatlarida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi, ya'ni, ular o'rtasidagi kelishuvni va bir-biri oldidagi bajarishi majbur bo'lgan shartlarni bajarishini qat'iy nazorat qiladi va ular o'rtasida kelib chiqadigan mojaroning oldini oladi. U osmon va yerni, turarjoylarni qat'iy kuzatadi. Kim Mitraga sadoqatli bo'lsa, u qasddan o'ldirilmaydi va hech qanday tashvish unga yetib bormaydi. Mitra xudolarni ham qo'llab-quvvatlagan, odamlar orasida nizolardan qochish va tinchlikni saqlash orqali xalqlar jilovini o'z qo'lida saqladi. Xudolar va odamlar o'rtasida yomg'irlar yaratdi. Mitra o'zini Agni, ya'ni, olovda namoyon qilgan bo'lib, mehmon va ittifoqchi sifatida xudolar va odamlar

o'rtasida vositachilik qiladi. U er va xotin ittifoqini ham mustahkamlab hozirda mazkur marosim o'tkaziladigan xalqlarda nikoh marosimi olov atrofida yetti qadam bosish bilan yakunlanadi. Avestoda Mitra vositachi sifatida tasdiqlanmagan, ammo u pahlaviy manbalarida va Plutarxning "De Iside et Osiride" asarida Xuromazes va Areimanius o'rtasida vositachi sifatida uchraydi.

Zardushtiylikning jamiyat taraqqiyoti, umuminsoniyat oldidagi buyuk xizmati shundaki, u ko'p xudolikka barham berdi, yagona insonparvarlik g'oyalari asosida o'z ta'limotini yaratdi. Bosh xudo Mitra o'rniga Mazdani ko'klarga ko'tardi, ammo Mitrani xalq qalbidan butunlay o'chira olmadi. U zardushtiylikning taqvimlarida, Gerodot ma'lumotlariga ko'ra, ko'chmanchi-chorvador massaget qabilalarining asosiy e'tiqodi sifatida saqlanib qolavergan. Mitraning xudo sifatida qayta tiklanishida ahamoniy shahanshohlarning, ayniqsa Artakserks II va III ning o'zni katta bo'lgan, ilk marta u o'z bitiklarida Mitrani Ahuramazda va Ardvisura-Anaxita bilan birga ifodalagan. Shu davrdan boshlab Mitra "Avesta"ga kirib kelgan bo'lishi mumkin.

Keltirilgan yozma, arxeologik va gliptik manbalar asosida shunday xulosa qilish mumkinki, Markaziy Osiyo xalqlari juda qadimdan, eneolit davridan boshlab quyoshni ilohiy bilgan. Unga atab altarlar yasalgan, ibodatxona va istehkomlar quyosh shaklida qurilgan. Quyoshni ilohiy bilishdan tashqari ajdodlar ruhiga ibodat, zoolatrik diniy qarashlar, kosmogoniya, narigi dunyo tushunchasi, olovni e'zozlash kabi e'tiqodlar keng tarqalgan bo'lsa-da, ayrim qavmlarda totemizm kabi ibtidoiy diniy qarashlar saqlanib qolgan⁷⁷, ammo bosh xudo vazifasini Mitra bajargan.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR.

1. "Avesto" Yasht kitobi. M. Is'hoqov tarjimasini. 37 bet.
2. Thieme P., Mitra and Aryaman, New Haven, 1957.
3. Frye R., Mithra in Iranian history // Mithraic Studies, v. 1—2, Manchester, 1975.
4. Сулейманов Р.Х. Дрейний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э. – VII в. н.э. - Самарканд-Ташкент, 2000.–С.227-234.
5. Топоров В.Н. Митра // МНМЭ. 1988. Т.2. - С. 154.
6. Кузьмина Е.Е. Образ Митры в искусстве степей Евразии, Индии и Ирана во II – нач. I тыч. до н.э. и лингвистические данные // Культуры Степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями (Материалы

⁷⁷ Шайдуллаев Ш.Б. Этапы возникновения и развития государственности на территории Узбекистана. Автореф. дисс. ... док. ист. наук. - Самарканд, ИА АН РУз. 2009; Сарияниди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. - Ашгабат, 2002. – 279 с.

международной научной конференции, посвященной 110 летию со дня рождения М.П. Грязнова). Книга 1. - СПб, 2012. - С. 127-134.

7. Шайдуллаев Ш.Б. Этапы возникновения и развития государственности на территории Узбекистана. Автореф. дисс. ... док. ист. наук. - Самарканд, ИА АН РУз. 2009; Сарианиди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. - Ашгабат, 2002. – 279 с.